

Stadsvandringarna

Björn Hallerdt

En sommarkväll vid sex-halvsjutiden kan man på Södermalmstorg, nedanför Gustav III:s staty på Skeppsbron eller var det eljest råkar vara i stan stöta på en förväntansfull och tåligt väntande skara. En del av dem verkar – med skäl – lite oroliga. Det är de som ännu inte fått biljett till stadsmuseets förestående stadsvandring men föreställer sig att de skall komma över någon återlämnad. Numera är nämligen dessa program nästan alltid, och ofta långt i förväg, utsålda.

Vad är det som gör dem så lockande att efterfrågan alltid överstiger utbudet, oavsett hur mycket det utökas? Egentligen är det svårt att förklara, eftersom uppläggning och genomförande i allmänhet inte är särskilt sofistikerade utan direkta och opretentiösa. En tjänsteman från museet lotsar gruppen till fots genom en del av innerstan, med buss till mera avlägsna områden inom eller utanför stadens gräns, med båt längs Saltsjöns eller Mälarens stränder. En normal fotvandring sträcker sig i en vindlande slinga 2–4 km inom en ganska liten bit av en stadsdel och varar ett par-tre timmar. Man stannar upp vid 10–12 stationer och får en orientering om vad man ser och kommer att se. Huvudinnehållet i beskrivningen gäller i allmänhet den byggda miljön i historiskt perspektiv, kompletterad med uppgifter om människor och händelser. Namnen på gator och kvarter fascinerar många och kräver sin förklaring. Den aktuella anknytningen sker genom information om pågående planarbete, förestående ombyggnader

eller rivningar – bevarande eller förändring ur kulturhistorisk synvinkel. Ibland men inte alltid går man in i en eller ett par byggnader, får kanske ett kort inslag av någon annan specialist eller ett musikaliskt intermezzo. Vill det sig väl reagerar deltagarna inte bara med uppmärksam lyssnande utan även med frågor, kommentarer och kompletteringar. Deltagarnas individuella och samlade lokalkunskap är ofta betydande.

Turerna med buss och båt skiljer sig från fotvandringarna genom sin längre utsträckning i tid och rum, med färre uppehåll. Innehållsmässigt får framför allt fornlämningarna och kulturlandskapet i stort en viktigare roll. Färdledarens placering vid mikrofonen intill bussens förarplats eller på fartygets kommandobrygga gör tyvärr situationen mera opersonlig: ögonkontakten med medresenärerna och möjligheterna till dialog går mer eller mindre förlo-
rade.

”Staden är en öppen bok – läs den!” heter det i en aktuell slogan. Fullt så enkelt är det inte att tolka vad man ser, att tränga bakom ytan och ner i det tidsmässiga djupet, att upptäcka sammanhangen i stadsmiljön och den historiska utvecklingen. Man kan behöva hjälp inte enbart med en lättillgänglig faktapresentation, snabbt förflyktigad, utan snarare med att finna nyckeln till en medveten egen upplevelse av staden och landskapet.

Liksom bilden överträffar den verbala beskrivningen är den påtagliga verkligheten överlägsen bil-

Kapten Eric Jägeborg förvärvade och rustade vid slutet av 1960-talet s/s Blidösund, som från 1970 sattes in i olika program för stadsmuseet. Med sina specialkunska-per om liv och konst i skärgården blev Göran Sjöberg den mest anlitade lotsen vid dessa sjöturer.

Efter dagsturen till Mariefred på måndagarna förhå-lar s/s Blidösund från Klara Mälarstrand genom Hammarbyleden till Skeppsbron. Den här kvällen, 6 augusti 1979, skulle länsantikvarie Alf Nordström ta de tåligt köande passagerarna Med ångbåt till gårda-gen.

De stora arkeologiska undersökningarna på 1950-60-talen och fornlämningarnas betydelse i grönområdena gav nytt stoff vid de långa turerna. Jonas Ferenius tolkar runstenen vid Eggeby i juli 1973. I bakgrunden Tensta.

Sedan 1964 har bussturer till förortsområden och grannkommuner regelbundet ingått i stadsmuseets sommarprogram. Några gånger under turen lämnar man bussarna för att titta närmare på fornlämningar och bebyggelse. Järvaområdet (Eggeby) juli 1973.

den. Inom sitt speciella ämnesområde är stadsvandringen en bättre form för informativ kontakt än föreläsningen. Det direkta synintrycket av byggnader och miljöer med en begriplig och sakkunnig muntlig kommentar visar sig ha en förbluffande förmåga att intressera många människor. Med erfarenhet av den sedan länge etablerade verksamheten måste man konstatera att detta är en central del av Stockholms stadsmuseums informationsprogram, i betydelse närmast efter den schemalagda undervisningen för skolbarn. Det skulle inte heller vara möjligt att upphöra med den utan stark inre vända och harmsna invändningar utifrån. Men hur började det – var det någon bestämd person som kläckte denna förträffliga idé?

Man kan säkert finna rötter till dagens stadsvandringar på flera håll. En rak linje leder emellertid tillbaka till fil dr Hanna Rydhs initiativ hösten 1925 att vidga upplysnings- och propagandaverksamheten vid Statens historiska museum. Det skedde genom att museet ordnade färder till märkliga fornlämningsområden under ledning av specialister inom arkeologin. Antalet arrangemang blev inte större än 3–8 per år, och målen var i regel belägna inom några mil från Stockholm med Björkö som huvudattraktion. Så småningom vidgades programmet till mera avlägsna mål (Gamla Uppsala, Gotland etc), samtidigt som även kyrkor, slott och andra intressanta byggnader kom med i presentationen.

Bland färdledarna hade fil lic Henrik Alm 1931 medverkat för första gången, och tre år senare fick han ansvaret för att organisera Historiska museets utfärdsprogram. Detta medförde en intensifiering av verksamheten och en förskjutning av inriktningen mot konsthistoriska demonstrationer. Hösten 1933 hade Alm genomfört några visningar av kyrkor i Stockholm, och efter att ha slagit färdprogrammets lovar allt snävare kring stadens gränser tog han i slutet av år 1935 steget fullt ut och ordnade en serie stadsvandringar. Första målet var Slottsbacken och

dess omgivning (124 deltagare och ett 50-tal avvisade!), sedan följde Skeppsbroraden, Stora Nygatan, Riddarholmen och Mariaberget. Den sistnämnda vandringen hade opinionsbildande syfte i samband med diskussionen om stadsdelens bevarande eller rivning för nybyggnad. Liknande räddningsaktioner sattes snart in för van der Nootska palatset och Rörstrands slott, med imponerande gensvar från stockholmarna. Gamla stan var den naturliga utgångspunkten för Alms stadsvandringar och förblev deras kärna, men programmet vidgades till alla stadsdelar i innerstaden, till malmgårdar, parker och lustslott.

I Stockholm hade även Samfundet S:t Erik tagit upp visningar och utflykter, ofta med ambitionen att ge någon aktuell fråga allsidig belysning genom medverkan av flera experter. En sommarutflykt i buss 1932 genom yttre Kungsholmen och Bromma leddes således av fastighetsdirektören Axel Dahlberg, arkeologen och landskapsvårdaren K A Gustawsson, geologen Erik Granlund och byggnadshistorikern Gösta Selling. I några fall var arrangemangen gemensamma för Historiska museet och Samfundet S:t Erik, och senare kom en kontinuerlig samverkan till stånd mellan samfundet och stadsmuseet. Dessa program, som alltså är av betydande omfattning, har dock utvecklats i riktning mot studiebesök och utställningsvisningar snarare än egentliga stadsvandringar.

Henrik Alm var en originell och intensiv person som formade sina vandringar till färgstarka upplevelser för följeslagarna. Många retade sig på hans sangviniska uppläggning, ogenerade sätt och frejdiga formuleringar – kritik var vanlig och ofta ganska hård. Men alltfler kom med på hans turer, och många blev entusiastiska. Mot slutet av Alms verksamhet vid Historiska museet, där han fö aldrig var anställd utan fungerade som arvoderad frilans, tillskrevs han av Birger Nermand sällsynt entusiasm, ovanligt omfattande kunskaper och en säregen förmåga att levandegöra monumenten och skapa stäm-

ning kring dem (1949). I mars 1947 anställdes Alm av Stockholms museinämnd för den exklusiva uppgiften som ledare för stadsmuseets utomhusvisningar, enligt uppgift genom personligt stöd från Zäta Höglund. Under åren to m 1960 skulle han komma att leda två-tre serier visningar årligen, i allmänhet sammanhållna inom en stadsdel eller kring ett särskilt tema.

Det är ingen tvekan om att stadsvandringarnas popularitet grundlades genom Henrik Alms insatser under tre decennier. Det mönster han formade lever utan större förändringar vidare vid stadsmuseet, men även andra arrangörer fortsätter i ungefär samma anda. Vera Siöcrona fick en gång 1943 helt oförmodat rycka in som reserv för Alm efter en olyckshändelse; det blev början på hennes och Hembygdsföreningen Gamla Stans ännu pågående vandringar. Några av hans mest trofasta medvandrare fortsätter regelbundet, som en informell privat grupp, att företa innehållsrika kulturhistoriska färder.

Det dröjde ganska länge innan man kunde bestämma sig för en adekvat rubricering på de kulturhistoriska utomhusprogrammen. Under årens lopp förekom säkert ett tjugotal olika benämningar, de mera preciserade av typen utevisningar, stadsvisningar eller stockholmsvandringar. Ordet *stadsvandringar*, som vi idag upplever som en självklarhet, är inte särskilt gammalt. De sporadiska belägen hos Svenska akademiens ordboksredaktion var från 1960-talet. Tidigast tycks ordet ha använts i en historik över Statens historiska museums yttre och inre upplysningsverksamhet 1925–1936, osignerad men säkert författad av Henrik Alm (manuskript i ATA, F VI:2). Om det var en språklig innovation den gången, tycks det ha varit en spontan improvisation som inte gjorde något djupare intryck ens på upphovsmannen själv. Först 1947 dyker ordet upp igen, nu i Stockholms museinämnds protokoll. Efter ytterligare några år av vacklande språkbruk bestämmer man sig slutgiltigt 1964. Sedan dess har ordet hun-

Henrik Alm (1894–1966) organiserade 1934–49 Historiska museets kulturhistoriska utfärder och ansvarade 1947–60 för Stockholms stadsmuseums utomhusvisningar. Han skapade både begreppet och termen stadsvandringar och lade grunden för deras bestående popularitet. Här på Mosebacketorg 14 augusti 1961, ännu efter pensioneringen gärna anlitad.

nit bli grundligt inarbetat och fast förbundet med företeelsen, ett välkänt signum för stadsmuseet, vilket motiverade valet av titeln på denna publikationsserie 1976. Även om man inte kan hävda någon ensamrätt på en så allmängiltig term, tycker vi på museet ändå att det är vårt begrepp och ser med en viss reservation att det begärligt anammas av många andra. Det har blivit något av en kvalitetsstämpel och medför, som vi ser det, krav på en viss standard i programmets innehåll och genomförande.

Alms uttåg från scenen 1961 medförde inte någon mera dramatisk förändring än att enmansteatern ersattes av kollektiva insatser och att programmen, som tidigare förekommit vid alla årstider, i allmänhet koncentrerades till sommaren. Den i början ganska blygsamma omfattningen, ett tiotal vandringar, utökades efterhand och hade kring 1970 nått upp till omkring 25 per säsong. Fotvandringarna inom en ganska snäv innerstadsräjong kompletterades med längre bussturer. Vid slutet av 1960-talet hade kapten Eric Jägeborg förvärvat och rustat upp s/s Blidösund, och hon blev snabbt en kär bundsförvant. Vattenvägarna öster- och västerut öppnades härigenom för en ny typ av stadsvandringar. Efter några år fann man också att Blidösunds nödtvungna förflyttning från Klara Mälarstrand till Skeppsbron efter dagsturen till Mariefred på måndagarna kunde utnyttjas, och de litterära förhandlingarna introducerades 1973. När författarna tyckte sig ha gjort sitt ryckte experter på stadsmiljö in som kommentatorer 1977. Förhandlingarna skiljer sig genom denna externa medverkan från de egentliga stadsvandringarna som alltid leds av museets egna anställda.

Opinionsbildningen inom miljörörelsen medförde en stark ökning inte bara av intresset för dagsaktuella problem inom samhällsutvecklingen utan även för den historiska bakgrunden. Synliga uttryck för denna tendens var bl a TRU:s framgång med Bygd i förvandling från 1973 och den intensiva debatt och studieverksamhet som följde på Sven Lindqvists Gräv där du står 1978. Efterfrågan på stadshistorisk information ökade, och stadsmuseet försökte möta trycket genom att snabbt öka antalet program. Kulmen hittills nåddes under Europeiska byggnads-

Samling på Nytorget för Monica Erikssons vandring i Sofia 4 augusti 1977. Söderborna, i gruppen eller på ljugarbänken, har ofta åsikter om hus och miljöer längs vägen.

vårdsåret 1975, då 57 stadsvandringar och förhandlingar samlade nära 6500 deltagare. Det möjliggjordes delvis genom att säsongen sträcktes ut från maj till oktober. Skilda meningar om ersättningsformen för de medverkande har under de senaste åren tyvärr framtingat en återgång till perioden juni-augusti. I gengäld utnyttjas praktiskt taget alla vardagskvällar måndag till torsdag, och antalet arrangemang och deltagare ligger kvar på nära 50 resp ca 6 000.

Vid början av 1960-talet var stadsmuseet fortfarande en liten institution och antalet medverkande vid stadsvandringarna lågt. Man väntade sig av dem att de skulle kunna åtaga sig nästan vilket program som helst. Museets tillväxt har medfört specialisering, och numera håller sig de flesta inom de stadsdelar eller ämnesområden, där de förvärvat en viss expertkunskap. Man märker också en direkt anknytning till pågående större arbetsinsatser. De omfattande arkeologiska undersökningarna på 1950- och 1960-talen gav utslag i programläggningen liksom de stora byggnads- och miljöinventeringarna under 1970-talet. Detta innebär också att programmet successivt förändras och under de senaste två decennierna omfattat drygt 70 ämnen med mer än 60 medverkande. Bland 1980 års teman var fem (av 38) helt nya, medan två återupptagits efter flera års uppehåll. Graden av engagemang är också högst varierande – en del har gjort enstaka insatser, andra har under 15–20 år varit pålitliga stöttepelare och medverkat upp till ett 70-tal gånger.

Rubriken anger i regel ett begränsat geografiskt område, en del av en stadsdel, som mål för vandringen. Alla delar av staden är representerade men med tydlig övervikt för Söder och Gamla stan och en något styvmoderlig behandling av Kungsholmen. De stadsvandringar som återkommit regelbundet under en lång följd av år, stadsmuseets klassiker, är innanför tullarna Gamla stan, de tre Söder-områdena Katarinaberget, Sofia och Mariaberget samt Skeppshol-

men, längre ut Bornsjöområdet och Skärholmen-Sätra, till sjöss stora farleden i innerskärgården.

Stråken ligger självfallet inte slaviskt inom Stockholms gränser utan har i växlande grad berört åtminstone ett tiotal av grannkommunerna. Utöver de rent geografiskt bestämda områdena har emellanåt även specialteman behandlats. I denna betydligt mindre ämnesgrupp återfinns man till exempel Färg på stan, Industrimiljö, Byggnadsvård i den nya City-planen, Renoveringsproblem i Gamla stan, Med Strindberg på Stora landsvägen, Gamla sommarnöjen, Ombyggnadsproblem på Katarinaberget, Funkis i Västerort, Norra länken och Bellevue. Det är frestande att ta upp flera sådana teman, men man stöter då lätt på praktiska genomförandeproblem och tvingas kanske in i föreläsningssalen.

Vi kan notera att intresset för stadsvandringarna alltid varit stort men tenderar att bli allt större. Däremot vet vi mindre om vilka deltagarna är, varför de kommer och vad de får ut av programmen. Mycket allmänt kan man säga att det kommer fler gamla än unga, att kvinnorna är fler än männen och att en stor procent kommer ensamma. Man kan inte helt bortse från att stadsvandringen är ett sätt att umgås. Ganska många kommer tillbaka flera gånger under samma säsong och även år efter år. Det finns en liten stamtrupp av trogna följeslagare som på försommaren försett sig med en hel kortlek av biljetter. Bland ströbesökarna är påfallande många från den besökta stadsdelen, särskilt vid förortstuererna.

De häftiga reaktioner, både positiva och negativa, som förr ofta utlöstes är inte så vanliga numera. Vi som är dagens ciceroner försöker i allmänhet anslå en saklig men därför inte objektiv ton. Berättar vi anekdoter eller tillåter oss torgföra personskvallor handlar det oftast om längesedan döda. Om det hetar till i en bitsk kommentar till en onödig rivning eller en särskilt hårdhänt ombyggnad möter den förmodligen ett instämmande mummel eller rentav

applåder – den drabbade byggmästaren eller fastighetsägaren är i varje fall sällan med och reser invändningar. De anmärkningar vi kan inkassera är vanligen motiverade av brister i förhandsinformationen eller tekniska missöden.

Till den allmänt vänliga attityden bidrar säkert också morgontidningarnas positiva inställning till stadsmuseets aktiviteter, framför allt i veckoslutsbi-

De centrala delarna av Södermalm hör till de mest efterfrågade målen för stadsvandringarna i innerstaden. Mariaberget och Katarinaberget är således ett par av klassikerna i programmet. Marianne Råberg berättar om den pågående restaureringen av kvarten norr om Katarina kyrka 28 augusti 1979.

Svante Foerster berättar om Söder i dikten vid en litterär förhalning 1973 eller 1974. Under de fyra första åren medverkade kända stockholmsförfattare, och från 1977 är temat Stockholmsmiljö.

lagor och stadsdelsupplagor. Låt mig citera: "...en kväll fick Prästgatan ett tak av paraplyer. Vi stod där och lyssnade och lärde under det smattrande taket. Ingen lämnade gruppen. Vi är ett fantastiskt folk.

Varje kväll har jag lärt något nytt. Pusselbit har lagts till pusselbit. Bilden av staden har blivit allt tydligare. Det är en förträfflig form av hembygdsundervisning detta. Man får fakta, anekdoter och nya

vyer. Varför bjöds oss inte detta redan i skollåldern?" (Thorleif Hellbom i Dagens Nyheter 7 september 1979).

I själva verket har dagstidningarnas generösa reportage och notiser medfört vissa problem genom att det kommer långt fler intresserade till samlingsplatserna än det är möjligt att ta med. För att deltagarna skall se och höra tillräckligt bra och förflyttningarna fungera har antalet vid fotvandringarna begränsats till 75 personer. Vid andra tillfällen sätter transportmedlen gränsen, 45 per buss och 250 på Blidösund. Visst känns det avigt att inför en tur med en enda buss tvingas avvisa beställningar från folk som ofta kunnat fylla både tre och fyra. När stadsvandringar-

na tenderar att bli utsålda, inte samma dag utan veckotals i förväg måste vi fundera allvarligt över hur den alltjämt stigande efterfrågan skall mötas. Idéer om dubbling av turerna eller återkommande, fasta program ger ingen effektiv lösning, eftersom flaskhalsen hela tiden är den begränsade tillgången på kvalificerad personal.

Museet får ofta frågor, om inte kommentarerna till vandringarna kunde publiceras med kartor i separata häften eller i bokform, en kulturhistorisk Baedeker för Stockholm. Det finns en litteratur på området; man kan nämna Tord O:son Nordbergs ambitiösa Stockholm i tolv vandringar (1946), Henrik Alms charmfulla småskrift Gamla stan (1947) eller Bo Anckers tre volymer med Stockholmspromenader från de senaste åren som exempel. Men den tryckta beskrivningen är ofrånkomligt något helt annat än den direktupplevda, kommenterade vandringen. Det går inte att frysa något så levande och rörligt utan att karaktären fullständigt förändras. Möjligheten till komplettering med aktuella fakta, de små improviserade variationerna i vägvalet, spontana associationer utifrån synintryck eller episoder och framför allt den direkta personliga kontakten med tillfälle till frågor och meningsutbyte går förlorade. Därför har vi åtminstone hittills avstått från att försöka

permanenta vandringarnas kommentarer. Litteraturhänvisningarna för dem som vill veta mera går också hellre till sådana utmärkta handböcker som Andersson-Bedoire, Stockholms byggnader (1973 och senare upplagor), Alf Nordströms Vägvisare till kulturen i Stockholms län (1977) och Gösta Sellings Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten (1977).

Vid enstaka tillfällen har också någon av dagstidningarna med sin oerhörda genomslagskraft samarbetat med stadsmuseet i arrangemang av stort format med tusentals deltagare. Tekniken är då att anvisa en bestämd färdväg, där experter utplacerade på strategiska punkter lämnar vandrarna information vid återkommande tillfällen under flera timmar. Men sådana program kräver koncentrerade insatser som inte kan upprepas särskilt ofta.

I all sin enkelhet har stadsvandringarna blivit en stor publiksuccé. För stadsmuseets folk har det inneburit en viktig stimulans att vid direkt kontakt möta allt större intresse och gensvar från allt fler stockholmare. Idén har också spritt sig i vågor till nya arrangörer i Stockholm och i andra delar av landet. Ännu har ingen annan form kunnat ersätta stadsvandringarna – deras livskraft kommer synbarligen att räcka länge än.